

Seminari Raimon Panikkar
de Pensament Intercultural

Universitat de Girona

Curs 2023-2024

En la ment del món
L'aventura del desig i la percepció

JUAN ARNAU

La mirada no està ni en el subjecte ni en l'objecte, ni en ambos a la vegada, tampoc entre ambos. La mirada, per el contrari, es lo que los sustenta; la mirada (sensibilitat / intel·ligència / imaginació) es el fonament tant del subjecte com de l'objecte.

El conflicte de les *kosmologies*¹

Per pensar una nova «cosmologia» he decidit canviar l'ortografia habitual per «kosmologia». La kosmologia fa avançar la cosmologia. No podem ignorar els importants descobriments de la cosmologia científica moderna. La novetat consisteix a superar el reduccionisme de «reduir» la naturalesa del cosmos a allò que ens diu la imatge científica moderna de l'univers. La ciència moderna, quan és conscient del seu mètode específic i dels seus límits, no pretén proporcionar una visió del món completa. És només una descripció dels paràmetres quantificables del món. Però a causa de les seves realitzacions espectaculars i la pobresa de les visions antigues, una gran part dels nostres contemporanis, sense excloure'n molts de la comunitat científica, tendeix a identificar la cosmologia científica moderna amb una imatge força completa del món real. [...]

Per «kosmologia» (*kosmos*: 'ordre', 'joia'; totalitat harmònica) entenc la ciència —en el seu sentit clàssic de *scientia*, *gnōsis*, *jñāna*...— sobre el sentit holístic del *kosmos*, el *logos* sobre i entorn del *kosmos*, la «paraula del cosmos». La kosmologia és un *kosmos-legein*, una «lectura» del *kosmos*, la revelació del món a la nostra consciència humana mitjançant totes les formes de coneixement que podem posseir. La kosmologia s'entén aquí principalment en el sentit del genitiu subjectiu: el *logos*, la paraula del *kosmos* que l'home hauria d'intentar sentir i comprendre sintonitzant-se amb la música d'aquest món, amb els misteris del *kosmos*. [...]

La «cosmologia», d'altra banda, és el resultat de la *ratio* científica aplicada al cosmos, que està obert al *logos* racional. La cosmologia s'expressa en les doctrines «cosmològiques» actuals obtingudes per mitjà dels mètodes científics moderns. La cosmologia s'entén principalment com un genitiu objectiu: el nostre *logos* sobre el cosmos. La kosmologia, en canvi, tracta més aviat de com l'home considera l'univers, de com el *kosmos* es desplega davant l'home, i de l'experiència que l'home té de l'univers, del qual resulta que forma part i que el porta a descobrir l'univers real on viu.

Ni les kosmologies tradicionals ni les kosmologies modernes són ciències totalment objectivables. Unes i altres són els *mites* (narracions) dominants que regnen en les seves respectives cultures i que confereixen versemblança a la interpretació del que anomenem el món. Hi ha una connexió íntima entre kosmologia i cosmologia. Totes dues tracten del cosmos, però la segona és un cas especial de la primera. La cosmologia científica ha produït resultats útils i esplèndids, però ni tan sols pretén abraçar el coneixement del *kosmos*.

Hi ha una diferència fonamental entre «cognició científica» i «coneixement humà». La cognició científica està connectada amb l'estudi dels fenòmens que es fan visibles (*phainesthai*) al mètode científic. [...] Per altra banda, quan coneixem alguna cosa, esdevenim aquesta cosa, l'abracem com a part de nosaltres mateixos. El coneixement no és una activitat de la nostra ment tan sols; és un acte de tot el nostre ésser; en última instància és un acte de tot l'Ésser. El coneixement no és un mer instrument epistemològic; té naturalesa ontològica, i l'amor és una part intrínseca de l'acte de conèixer.

A la primavera de 1989, Panikkar dictà a la Universitat d'Edimburgh les prestigioses Gifford Lectures, sèrie de conferències magistrals, considerades com una mena de premi Nobel del pensament; honor que també va ser atorgat a filòsofs com W. James, Bergson, Whitehead o H. Arendt. D'aquelles conferències en va resultar la seva darrera obra, el seu testament filosòfic: *El ritme de l'Ésser* (2010)

¹ Raimon PANIKKAR, *El ritme de l'Ésser. Les Gifford Lectures* (Opera Omnia Raimon Panikkar, X.1), Fragmenta, Barcelona, 2012, p. 562-564.

Studium d'aquest curs:

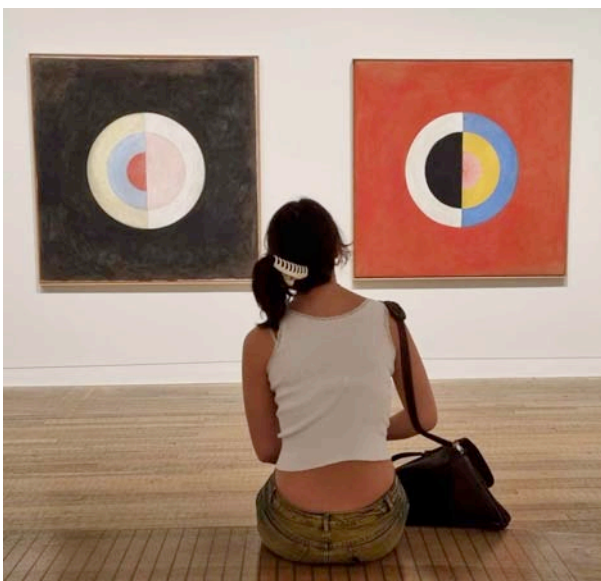
Juan ARNAU, *En la mente del mundo. La aventura del deseo y la percepción*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2022.

En aquest text, Juan Arnau (València 1968) —astrofísic, filòsof, escriptor, assagista, traductor i especialista en pensament asiàtic— transita amb breus reflexions per tots els àmbits que ha anat treballant i desenvolupant en la seva ja extensa obra. Amb veu pròpia obre camins des del pensament occidental amb la fecundació d'una perspectiva intercultural. Som davant d'un pensar —sospesar les coses— que venturosament es construeix de forma lliure i brillant.

La conciencia es un invitado tardío, inesperado y algo incómodo, en la fiesta de la evolución. Ésa es la visión oficial de la ciencia moderna. [...] La conciencia como propiedad de la materia y como personaje secundario en la narración de la evolución. Este libro plantea algo que ya planteó la filosofía india y, más recientemente, la fenomenología. La conciencia no es lo último, sino lo primero. La narración ortodoxa de la evolución es el mundo al revés [...]

Este ensayo maneja tres hipótesis de trabajo. La primera es la distinción entre espíritu y alma, o, dicho en términos más modernos, entre conciencia y mente (psique). [...] ¿Y qué es eso del espíritu? Pues, esencialmente, tres cosas: distancia, la posibilidad de objetivar, la capacidad de convertirlo todo en símbolo; y la posibilidad de ser consciente de sí mismo. Distancia, poder simbólico y conciencia: eso es el espíritu. El alma es otra cosa. El alma es ímpetu, pasión, vehemencia, ego, interés, energía vital. [...] Esta distinción nos permite establecer una segunda hipótesis: la materia del mundo son la percepción y el deseo, no los átomos o cualquier tipo de elemento. El juego de percepción y el deseo hace que el mundo sea lo que es. Desde esta perspectiva, el espacio y el tiempo pasan a considerarse proyecciones de la percepción. El espacio de la vista, el tiempo del oído. [...] La tercera hipótesis se basa en los principios de «complementariedad» y «correspondencia» formulados por Niels Bohr. Según el primero, los métodos y los intereses con los que investigamos la realidad forman parte de esa misma realidad. No hay realidad al margen de ellos. [...] Un camino que puede ser igual de legítimo que cualquier otro (poético o filosófico) y cuya exactitud nos lleva al principio de correspondencia. Diferentes visiones del mundo pueden ser ciertas siempre y cuando se acepte que son complementarias. [...]

Hilma af KLINT (1862-1944): «Allò espiritual no està separat del material; estan entrelaçats». *The Swan, No. 16, 17 - Group IX/SUW* (1915)

Hilma af Klint & Piet Mondrian. Forms of Life (2023) Tate Modern, London

Para observar el mundo necesitamos una teoría o una idea de lo que el mundo es. Ver es teorizar. Los instrumentos utilizados en física son teoría materializada. Imponen a la naturaleza el lenguaje en el que queremos que hable. No es posible «medir» ni «observar» sin una teoría y un dispositivo experimental a los que referir las observaciones. Sin ambos no veríamos nada. La naturaleza hablará el lenguaje que le proponamos. [...]

El pensamiento actual se encuentra en el callejón sin salida del reduccionismo materialista. Si algo no se reduce a materia, no es nada, no existe. Y, sin embargo, la materia es algo imaginado o percibido, un átomo abstracto, el rastro de una partícula en la cámara de burbujas, el enigma de un abrazo, la impresión de un color. En el siglo XVII hubo filósofos que ofrecieron alternativas a esta visión, pero nadie les hizo mucho caso. Volver a ellos podría ser una vía, pero este libro ensayará otras, apoyándose en algunas de las filosofías de la Antigüedad india.

[Preludi, p. 11-12, 14-15, 17]

Lectura complementària

Juan ARNAU, *La fuga de dios. Las ciencias y otras narraciones*, Atalanta, Vilaür (Girona), 2017; nova edició a Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2023.

De forma lúcida i molt crítica, també ens planteja el contemporani «conflicte de cosmologies» des de les narracions que les diverses ciències han anat imposant com a mites indiscutibles, i que han portat a l'actual «cul de sac» de la nostra societat globalitzada:

Vivimos en el mito de la ciencia. Un mito que se sostiene sobre tres pilares. «La ciencia es una», cuando en realidad hay múltiples disciplinas científicas incapaces de dialogar entre sí, pues cada una de ellas crea su propio objeto y su propio lenguaje. «La ciencia es beneficiosa», cuando de echo ciertas prácticas amenazan la salud y la libertad humana. «La ciencia es democrática», cuando su dependencia de la tecnología y los recursos hace que sólo esté disponible para los países ricos del mundo. Éste no es un libro contra la ciencia, sino un libro sobre cómo se ha construido ese mito. [...] Se inspira en una tradición de la filosofía de la ciencia que incluye a Thomas Kuhn, Paul Feyerabend, Niels Bohr... según la cual las ciencias no constituyen un acceso privilegiado a la realidad sino diferentes modos de dialogar con ella. De hecho, puede decirse que hay tantas racionalidades como ciencias.

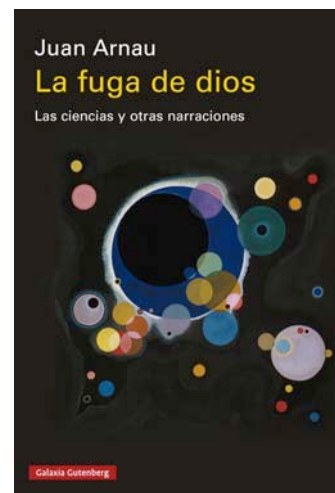
La hegemonía de la Ciencia mayúscula, justificada en un método científico todoterreno y universal, es falsa. Este libro pretende reconducir las ciencias en abstracto a la red en la que se producen las prácticas científicas. [...] En los laboratorios es donde se produce lo objetivo. Lo objetivo no es la realidad real, lo objetivo es lo que ha sido echo, y para ello ha hecho falta mucha cultura y mucha mente. De ahí que algunos se aventuren a decir que lo objetivo es el consenso de los expertos. El objeto así conseguido es natural y no lo es. También es cultura: aparatos, teorías, egos, competitividad, promesas y financiación. [Pròleg a la segona edició, p. 9]

El títol de l'obra no fa referència a la idea d'un Déu que ha marxat, absent, recurrent en l'ateisme contemporani, sinó a la forma musical de la «fuga» on es superposen diverses veus o línies instrumentals, en una polifonia vertebrada pel contrapunt:

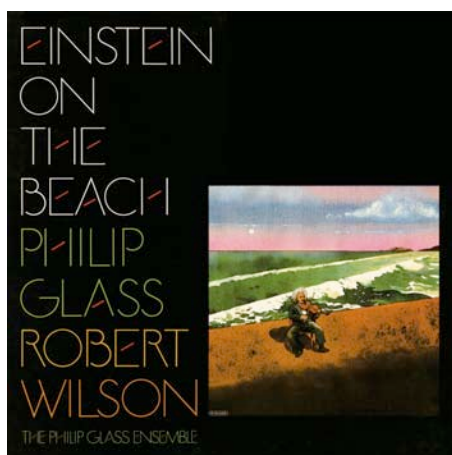
«La fuga de dios» tiene tres voces cuidadosamente entretrejidas. Ante la magia musical de la creación, la sabiduría pretende seguirlas y darle a cada una lo que le pertenece: al intelecto la abstracción, al cuerpo la sensación y al alma la imaginación. Esas tres voces suenan al unísono, vertebradas por el contrapunto del aquí y ahora, un contrapunto que entrelaza intelecto, visión y sensibilidad. El inmenso poder de la metáfora en la filosofía viene precisamente de ese eje cósmico que es el mundo imaginal, escudo protector contra ídolos conceptuales y materiales, pero tampoco se entendería sin la experiencia sensible y sin ese otro mundo inmaterial de los significados. Un buen ejemplo del poder creativo de lo imaginal lo encontramos en la física del siglo XX, cuyas visiones relativistas y cuánticas se emanciparon del mundo tangible del mecanicismo. Nadie a podido ni podrá tocar nunca un átomo.

«La fuga de dios» plantea una cosmovisión en la que la creación no se concibe como un acto de poder, sino como una entrega: Dios renuncia a ser soberano del mundo y se deshace en el mundo. Desde entonces sólo puede vivir a merced de la evolución espiritual de los seres que lo habitan.

[Preludi, p. 15]

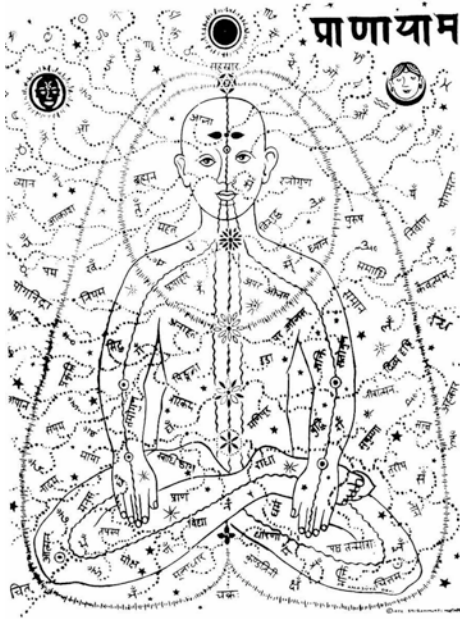

Alguns cercles (1926)
Vassili KANDINSKI
Museu Guggenheim
(Nova York)

Einstein on the Beach (1976), primer reconeixement internacional de Philip Glass, compositor contemporani que amb les seves «repeticions», recrea i recapitula l'«art de la fuga» de Bach.

Preludio

El cos subtil que embolcalla el cos físic:
cakras (rodes) i **nadis** (canals)
 per on circula el **prāṇa** (energia vital)

«La consciència del cos és una consciència microcòsmica del món sencer. Potser és l'experiència «mística» de la majoria de persones. Sentir el cos, membre per membre, sentir que la vida flueix en l'interior —i també més enllà— és el que copsa la major part de persones, quan no intervé l'intel·lecte com una força d'interferència. La consciència del cos humà és la descoberta de la Vida en la meua vida, en mi; és la percepció de tot l'univers en un so, contacte, visió: és la unió concreta entre subjecte i objecte. És l'experiència mística de la realitat en el pla material; és la consciència immediata de la realitat: és una experiència». Harvard, 25 novembre 1970

PANIKKAR, *L'aigua de la gota. Fragments dels diaris*, Herder, Barcelona, 2018, p. 83-84.

«La Vida immortal és aquella que els Déus veneren com a Llum de llums, diu una *upanīṣad*. Però la llum és invisible (transparència); sols es fa visible quan es projecta sobre un cos opac, que rep la llum, la reté i la reflecteix. Sols quan arriba a nosaltres es transforma en llum. La llum per si mateixa no és llum —cap ésser per si mateix no és un ésser. Tot ésser és relació. L'experiència de la llum és l'entrada a l'experiència suprema: l'experiència de la Vida. La Vida és dins i fora, som nosaltres i és per sobre de nosaltres. [...] La Vida és novetat constant i al mateix temps continuïtat en transformació. Quan la continuïtat que sosté la vida d'un ésser s'interromp sobrevé la mort, però no de la Vida. La Vida no mort, diuen els Veda, mor l'individu. La realitat és viva, més ben dit, és Vida. La Vida és anterior a l'acció, al pensament, i és inseparable de l'Ésser».

PANIKKAR, *Visió trinitària i cosmoteàndrica: Déu, home, cosmos* (Opera Omnia Raimon Panikkar, VIII), Fragmenta, Barcelona, 2011, p. 321, 322.

Spinoza, Leibniz y Berkeley esbozaron una visión renovada del cuerpo vivo. ¿Dónde empieza el cuerpo? ¿Dónde termina? ¿Pertenece al cuerpo lo que el ojo mira y el modo en que lo mira? ¿Pertenece al cuerpo el aire que respira? Si indagamos en los contornos de lo vivo, enseguida advertimos que esos límites no son sino canales de transmisión, filtros a los sumo. Lo vivo está vivo gracias a la apertura de sus contornos. La palabra «cuerpo» parece dar cuenta de un referente delimitado, y, sin embargo, no señala sino a un nodo insertado en una red. Los cuerpos se desprenden continuamente de su propia identidad, y esa metamorfosis es la cualidad de lo vivo. [...] Leibniz rescató una idea muy antigua a la que llamó «mónada». En cada mónada se encuentra el universo entero, pero percibido desde un punto de vista particular. Una sensibilidad en evolución, cambiante. Que se afina o se obtura. Que se abre o se cierra. De nuevo el cuerpo vivo y su apertura esencial, eje alrededor del cual orbita este libro, que es una filosofía de la percepción y de la conciencia sensible. [...] Una tercera vía. En lugar de sumergirnos en la vía abstracta (el orden cuantitativo de las cosas) o en la vía sensacional-mística (la intensidad cualitativa), nos detendremos en la percepción misma, en el prodigio que hay en ella. [p. 18-19, 20, 21]

Leonardo da Vinci
Sant Joan Baptista
 (1513-1516)
 Museu del Louvre

I Teatro de la mente (1)

Ver con los ojos de otro. Ése es el primer aprendizaje. Un movimiento que le debemos al maestro. El maestro nos enseña a desplazar la mirada, a desembarazarnos del lastre y la inclinaciones que traemos a la vida. Si lo logramos, un nuevo mundo aparece ante nuestra mirada. No importa que el maestro sea un gran sabio o que muestre una perspectiva sesgada, lo decisivo es que nos ayude a desplazarnos, a mirar con los ojos del otro. Esa es la erótica de la transmisión de una enseñanza genuina. Otros maestros nos reubicaran hasta que encontremos nuestro sitio, una mirada propia y singular, hecha de miradas de los que nos precedieron. Para ello es necesaria cierta devoción, una mezcla de admiración y afecto por el maestro; sin ese ardor, sin la presencia de Eros, se rompe la cadena de transmisión. El amor de Platón a Sócrates es el ejemplo fundacional. Aristóteles estuvo veinte años junto a su maestro en la Academia. Pasó su juventud viendo el mundo con los ojos de Platón, interiorizó su enseñanza, la llevó hasta la ósmosis vital, y entonces dio el giro, entonces pudo ser él mismo.

[p. 29]

Scuola d'Atenes (1510), Raffaello Sanzio – Musei Vaticani

«El mestre verdader dona simplement la mà com si anés per un camí planer, encara que el deixeble ho senti com un salt a un altre nivell. El mestre no adoctrina, només ensenya en el seu sentit literal: mostra, fa un signe, no violenta, comunica. [...] La iniciació, en el seu sentit més ampli, és l'acte tradicional a través del qual s'obren les oïdes. Contràriament, *sentint no s'hi sent i entenent no s'entén*».

PANIKKAR, *Mística, plenitud de Vida* (Opera Omnia, I.1), Fragmenta, Barcelona, 2009, p. 278, 311.

«L'home és un ésser solidari. Perquè l'home realitzi plenament la seva vida, és a dir, perquè arribi a ser veritablement home ha de ser introduït a tal vida per algú que no sigui ell mateix. Ningú no es dona la vida a si mateix. Aquest és el lloc de la iniciació. No hi ha tampoc ningú que es doni la iniciació a si mateix. Aquesta iniciació té molts graus i nivells. La iniciació comença amb el pas del *bios* a la *zōē*, de la mera biologia a la vida humana conscient. [...]

Néixer per segona vegada exigeix una ruptura, una iniciació. Śaṅkara diu que el desig d'alliberament (*mumukṣutva*) ha de ser un foc que cremi. Ens cal trucar i tornar a trucar a les portes del monestir o bé tocar una i altra vegada els peus del *guru* si volem que ens facin cas. Com en tota iniciació, hi ha d'haver una ruptura de plans, si bé aquí el pla és el teixit del propi cor. Per *cor* entenem el nucli de la persona. Cal que aquest cor es faci miques, o millor encara, un cop esberlat en dos, es pot començar de nou a recompondre'l, a fer-ne un altre de més generós i profund».

PANIKKAR, *Espiritualitat, el camí de la Vida* (Opera Omnia Raimon Panikkar, I.2), Fragmenta, Barcelona, 2012, p. 59, 229.

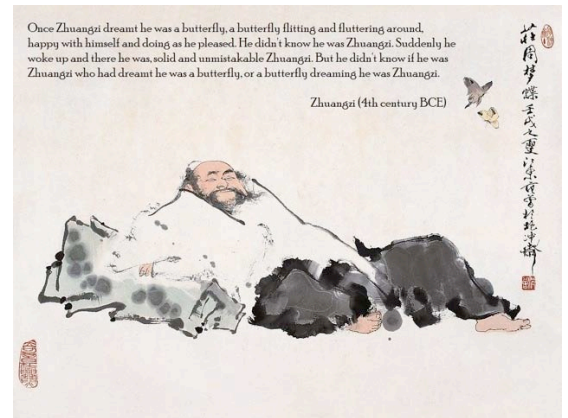

I Teatro de la mente (2)

¿Qué es eso que reconoce en mí lo que hago, pienso y siento? Saberse ser pone de manifiesto un eco inapelable: la inmediatez de la conciencia. La conciencia es ese reducto de luminosidad sin el cual nadie tendría la sensación de existir. Una sensación perseverante como un corazón que late y late, un vigía presente en todos nuestros empeños. La conciencia tiene al menos tres formas conocidas y una aventurada. La conciencia despierta de vigilia, inmersa en el sueño de la sensibilidad, que es la ilusión del sujeto y el objeto. La conciencia onírica, inmersa en le torrente de imágenes que sortean el espacio, el tiempo y la identidad. La conciencia del sueño profundo, carente de imágenes, que tiene algo de auspicioso, pues recrea el estado original previo a la creación del mundo. Hay una cuarta, aventurada. [...] El puro fulgor de la conciencia carece de intenciones o de voluntad: es la visión espontánea que contempla el acto mismo de ver, de oír o de tocar. Un eco que ocurre entre los bastidores de la percepción, un invisible «saber que se ve». [...] «Eso eres tu». Oculta entre las hojas de los deseos, las inclinaciones y todo aquello que en la vida es inercia, hay una joya. Una luminosidad interior oscurecida por los apremios del deseo; una linterna que ilumina la percepción en la vigilia, la proyección de las imágenes del sueño y el gozo concentrado del sueño profundo.

Māṇḍūkya-upaniṣad

3. El primer és l'estat de vigília, comú a tothom, que tendeix a exterioritzar la consciència i experimenta els objectes densos.
4. El segon és l'estat de somni, el resplendent, que mena la consciència vers l'interior i frueix dels objectes subtils en llur pròpia llum i independència.
5. El tercer estat és l'estat de son profund i de consciència silenciosa, sense desigs, sense cap mena de somni. Aquest estat de son profund és un estat d'unitat, de consciència silenciosa feta de pau, goig i que frueix d'aquest goig. Causa de tot coneixement.
7. El quart estat és l'*ātman* en el seu propi estat de puresa, la vida desperta de la plena consciència. No és la consciència de quelcom, ni allò inconscient. És l'*ātman* invisible, inaccessible i inaprehensible, u i indivís, impensable i inefable. La seva essència és la consciència de la seva pròpia unitat. Lloc de repòs de la manifestació, tranquil (*sānti*), benigne (*śiva*), adual (*advaita*).

Un dia Zhuangzi va somiar que era una papallona: estava feliç de ser una papallona. ¡Quina llibertat, quina fantasia! Era tan feliç que es va oblidar que era Zhuangzi. De sobte es va despertar i, sorprès, es va veure amb l'aspecte de Zhuangzi. Però ara ja no sabia si era Zhuangzi que havia somiat que era una papallona, o si era una papallona que somiava que era Zhuangzi.

[p. 53-54]

«Hi ha moments en la vida humana en els quals experimentem en alguna mesura la totalitat de l'Ésser i l'univers esdevé una cosa que toquem amb la nostra vida. En aquests moments descobrim el que som veritablement: simplement el que som —i no el que fem, pensem, tenim o desitgem. Pot adquirir moltes formes diferents: amor, dolor, mort imminent, esperar l'autobús, llegir un llibre, escoltar música, veure jugar uns infants, pregar, el que sigui. Hi ha moments en què som conscients de ser, de viure sense penetrar en el sentit de l'existència ni desxifrar el misteri de la vida, i tanmateix experimentem l'existència nua, una *transparència* dins i fora de nosaltres, un *quelcom* que ni tan sols ens importa descriure o situar en un nivell conceptual més clar. No hi ha cap pretensió en absolut de revelar-nos res més que l'immediatament donat, però en aquesta immediatesa hi és tot».

PANIKKAR, *El ritme de l'Ésser*, p. 460.

Vegeu, PANIKKAR, *El Dharma de l'Índia* (Opera Omnia Raimon Panikkar, IV.2), Fragmenta, Barcelona, 2021, p. 268-285, la descripció d'aquests quatre estats-dimensions de l'*onto-logia* índica.

II Mito

L'Escala de l'Enteniment de Ramon Llull
[Josep M^a. Subirachs, Montserrat 1976]

Vuit blocs rectangulars de pedra
s'enfilen helicoidalment cap amunt,
representant els diversos nivells d'ésser
que la raó humana pot conèixer,
disposats jeràrquicament segons la seva
subtilitat: *pedra, flama, planta, bèstia, home,
cel, àngel, Déu.*

En el origen, cíclico y sin comienzo, hubo (hay) dos principios: el observador y la creación. Ambos complementarios, ambos necesitados uno del otro. Él no tendría nada que ver sin ella, ella no tendría quien la mirara si él. Ambos son convocados para la recreación del mundo. Podrían llamarse: conciencia original y naturaleza creativa. El universo se despliega y se repliega llevado por el juego que ellos se traen entre manos. La naturaleza es el objeto de una conciencia que sin ella carecería de contenido. [...]

La naturaleza creativa produce la diversidad del cosmos que se constituye por tres colores que son al mismo tiempo tres temperamentos o humores: uno contemplativo (pura serenidad), otro activo (pura inquietud) y un último pasivo (pura inercia), que a su vez están asociados al placer, al dolor y a la indiferencia. Estos factores guían las transformaciones del mundo natural, que es un mundo de sensaciones. La metamorfosis de la materia se explica mediante este proceso tripartito: ordenación, actividad y objetivación. La actividad del mundo no es sino el discernimiento en busca de la claridad, la inquietud del deseo en busca de su satisfacción y la confusión en busca del reposo. [...]

Toda creación es por naturaleza incompleta. Invita a la recreación —como la última de las catorce piezas de «El arte de la fuga» de Bach.

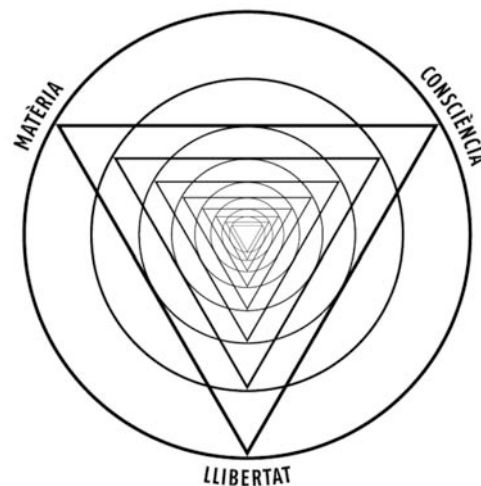
[p. 69-70, 82]

«Presento un esquema que proposa un model intercultural. Tenim al començament un triangle sense dimensions, un simple punt en el qual l'element material, el factor consciència i la insondable llibertat que jo anomeno divina, ja hi són totes tres. Després el triangle evoluciona; una ona esfèrica ho embolcalla tot en totes direccions. Hi ha un cert ritme, una respiració —la sístole i la diàstole de la realitat. Aquestes pulsacions són allò que constitueix els temps. El *mandala* ens ajudarà a visualitzar el centre, cosa no sempre fàcil. El centre, alhora transcendent i immanent, és el nucli central de les tres dimensions que constitueixen la realitat, cada una de les quals està present i actuant en el desplegament de tota cosa real: el *kosmos* (o matèria i energia); l'*anthrōpos* (o consciència i voluntat); el *theos* (o llibertat, indeterminació absoluta, amor infinit)».

PANIKKAR, «Síntesi», dins *Espiritualitat, el camí de la Vida*, p. 298

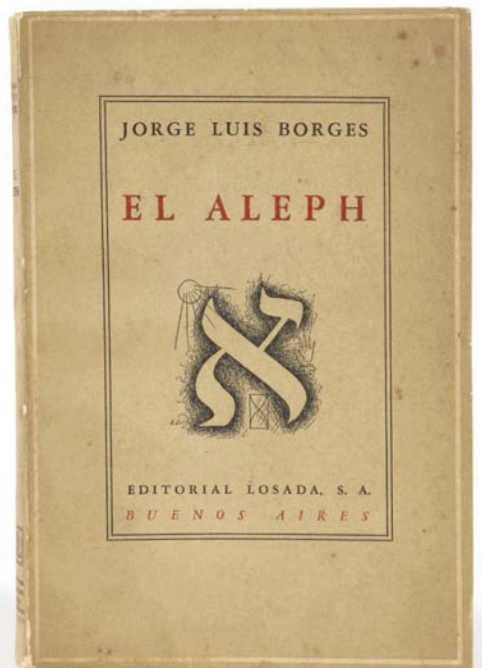
«L'eternitat és actual (*advaita*); la temporalitat es desplega trinitàriament. [...] Déu, home i món són tres formes dels atributs originals inherents a la realitat. No hi ha tres històries separades o tres àmbits; més aviat cada aspecte penetra els altres dos i cada una d'aquestes dimensions és present també en la part més menuda de la realitat».

PANIKKAR, «La filosofia com a estil de vida», dins *Invitació a la saviesa*, Proa, Barcelona, p. 103, 106.

III Metàfora

primera edició - 1949

«¿El Aleph?... Sí, el lugar dónde están sin confundirse, todos los lugares del orbe, vistos desde todos los ángulos. [...] Si todos los lugares de la tierra están en el Aleph, ahí estarán todas las luminarias, todos los veneros de luz».

La metàfora, como el sueño, sobrevuela las limitaciones del espacio y el tiempo. Además, con ese vuelo se produce un desplazamiento semántico. Para Aristóteles, la metáfora es dar a una cosa el nombre de otra. Al proponer un intercambio provisional de identidades, el pensamiento debe descubrir el vínculo (unidad) en la diversidad (multiplicidad). Las cosas se han movido de lugar, y entonces nuestra percepción de ellas se desplaza a su vez, La metáfora insinúa simpatías secretas que hasta el momento habían pasado desapercibidas, de ahí que sea tan afín a los movimientos del pensamiento, tan adecuada para una filosofía de la percepción. La verdad del encuentro que hace posible la metáfora adquiere la forma de una insinuación, cuya naturaleza impide toda apropiación. [...]

Una nueva metáfora hace que veamos un objeto familiar bajo una luz diferente. Si el lenguaje es un conjunto de imágenes, la nueva metáfora ofrecerá una nueva imagen de la cosa. El sentido común se ve con ello trastocado. Surge la sorpresa y el entendimiento debe decidir si acepta o no el nuevo lugar asignado al objeto, si incorpora la nueva imagen o la descarta. [...]

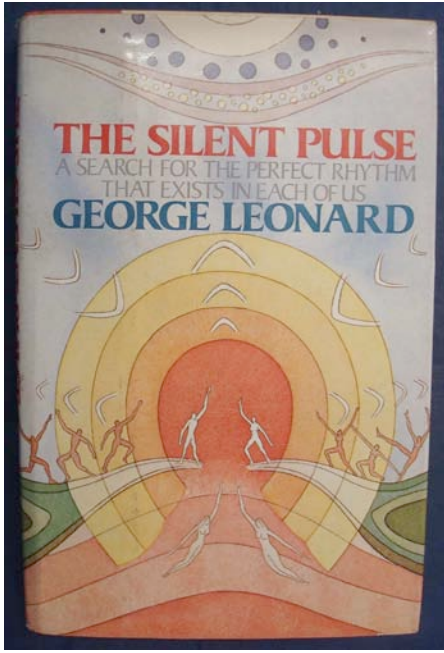
El poeta o hacedor de metáforas, al renovar los tejidos del organismo del idioma, amplía el capital cultural con el que la comunidad imagina, ve y representa el mundo. [p. 102 i s.]

«La paraula *rosa* amb tot l'univers que ella *diu* no esgota, més ben 'dit', no *diu* el que no pot dir: el Silenci que li permet ser paraula, el No-res que li permet revelar l'Ésser, la *sūnyatā* que no està rere ella, sinó en ella mateixa».

«Que les coses són només relacions és una intuïció central del buddhisme. Recolzant-me en Xavier Zubiri podríem parlar de *respectivitat* en comptes de *relacionalitat* per subratllar que aquesta *relació* no és quelcom de subsidiari d'alguna substància independent a la qual es refereix, sinó que constitueix les coses relacionades com també llur *relació*. Les coses relacionades ho estan perquè es miren l'una a l'altra, i és aquest mirar-se el que les constitueix. Aquest és el significat fonamental del mot *respectivitat*. Les coses *són*, l'una respecte l'altra, i ho són pel seu mutu respecte. Una paraula és més que un simple lligam que connecta. És l'expressió mateixa d'aquella *respectivitat* que fa que les coses siguin el que són o, millor dit, que les deixa ser el que són. Això també vol dir que no hi ha paraula sense connexió amb tota una llengua o un grup de persones. Una paraula 'en si mateixa', totalment isolada, no és paraula. La paraula no és un fenomen: no pot ser abstracta del lloc on viu sense deixar de ser el que és. [...] El llenguatge és la *vivenda* de l'Ésser, l'omnímoda vida de la Realitat. La paraula és l'hàbitat de l'Ésser: allà on hi ha ésser. El si mateix de la paraula és un 'jo-tu-ell mateix', és l'entremig o la *respectivitat*, i no un simple això. Una paraula 'en si mateixa' vol dir la paraula integral, la dicibilitat lingüística de què participen totes les coses que es deixen dir».

PANIKKAR, «La paraula, creadora de realitat» i «Paraules i termes», dins *Fe, hermenèutica, paraula* (Opera Omnia Raimon Panikkar, XI.2), Fragmenta, Barcelona, 2016, p. 320; 370.

IV Temps (1)

«Al cor d'aquesta vida s'amaga el compàs d'un ritme perfecte»

«No es pot enganyar la vida! La veu de M. Luther King havia tocat fins a l'últim dels meus músculs, l'última de les meves cèl·lules, i mai no tornaria a ser el mateix; doncs allò que m'havia penetrat no era només paraules, sinó un majestuós ritme»

La herida del temps. La vida es temps, però no hay un temps abí fuera que transcurra al margen de la vida. Quienes lo niegan apelan a un tiempo uniforme y sideral, al tiempo que marcan los relojes. Pero ese es un tiempo especializado y convencional. Los relojes no miden el tiempo, miden otros relojes. La idea misma del tiempo depende de la sensibilidad. La biología se acerca al tiempo de la vida. El ritmo de la vida celular sigue siendo más importante para nosotros que el indiferente ritmo de los planetas. El tiempo no es el uniforme transcurrir de las horas que registran los relojes, sino el tiempo desuniformado de la vida, fugaz en la vejez y pausado en la infancia. Tiempo impaciente y tiempo evanescente, tiempo perdido y tiempo recobrado. [...] Para el filósofo vitalista, cuando la duración se interioriza, cuando se hace meditación, parece independizarse del tiempo sideral. Es como si cada ser vivo fuera un universo independiente, con un tiempo sideral específico. [...] El tiempo es una experiencia mental. No corre a la misma velocidad para todas las mentes. El sosiego de la mente cura las enfermedades. [p. 111, 112, 115]

«La meva vida ja toca, no a la seva fi, sinó a la seva culminació. *Y en el monte nada*». Tavertet - 1 desembre 1997

«Començo a 'escalfar les màquines' d'*El ritme de l'Ésser*. Però he de viure en aquest ritme: és la *creatio* i l'*incarnatio* continua, l'experiència de la tempiternitat, de la resurrecció aquí i ara, del camí sense meta». 23 desembre 1998

«*Nunc et in diem aeternitatis* (2Pe 3,18) No és un dia que dura sempre; és un dia que abraça tots els segles. Un dia que és l'ara mateix tempitern, el *nunc*, ara. L'experiència del temps és l'experiència de l'ara, no del temps sense dimensions, sinó el temps rítmic, del cíclic, d'aquell que retorna periòdicament, del temps complet». 30 novembre 1999

«Visc amb intensitat indescriptible, la pura Vida, la Vida com a ritme *cosmoteàndric* del qual soc més que testimoni: espectador, actor, coautor». 17 gener 2000

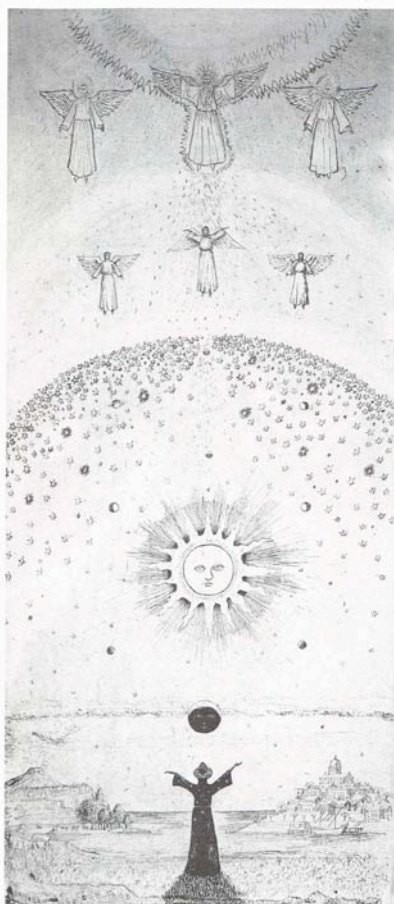
«Un dels efectes de la meditació és la serenitat i la salut, però també el fet de viure dia a dia sense cap preocupació, amb intensitat, com si fos l'últim dia». 2 agost 2000

«*Ell era la Vida* (Jn 1,4) Un gran avantatge de l'ancianitat és que, com que es poden fer menys coses i més lentament, ens permet tenir més fàcilment l'experiència de la Vida i senzillament viure. No estic més a prop de la mort, sinó de la Vida». 9 novembre 2004

Dalí
Reloj que explota en 888 partículas después de veinte años de inmovilidad total (1954)

IV Tiempo (2)

Todo el asunto de la dualidad onda-corpúsculo, y quizá del problema mente-cuerpo, puede reformularse: ¿por qué no permitir que las cosas nos hablen de dos maneras?, ¿por qué no aceptar dos acordes complementarios que sean igualmente necesarios? Hay quienes dividen los reinos y creen en un lenguaje interior, el del pensamiento, y otro sensible, el de la percepción. ¿No se podrían considerar como dos aspectos diferentes de un único reino, de una misma experiencia vital? [...] Entre esos dos mundos, el sufismo colocó un mundo intermedio, el mundo «imaginable» de las almas. Tenemos tres reinos: el del intelecto, el de la imaginación y el de la sensación. El reino intermedio sirve de eje del mundo, ya que comparte las virtudes de los otros dos. De ahí que se llame «barzaj», o lugar de encuentro, donde los cuerpos se espiritualizan y los espíritus se materializan, una tierra celeste de cuerpos espirituales. Esos tres mundos están de echo entretreídos y ejercen su influencia en el aquí y el ahora. Por eso el viajero en busca de esos tres mundos recibe en el sufismo el apelativo de «dueño del instante». [...] La vida del alma es drama, el alma se eleva o abisma, evoluciona como todas las cosas, como la planta y la estrella, como el vino y la cosecha. Pero el espíritu no evoluciona, y de su reflejo inmóvil todos tenemos un destello, más o menos punzante, más o menos aterrador. [p. 120, 123]

«L'experiència estètica és fonamentalment sensible, però essencialment intel·lectual i eminentment espiritual. La bellesa entra principalment pels sentits, però sense la seva impressió en la ment no se l'experiència com a tal. Encara més, l'atracció i l'embaïllament pel bell ens duu a l'indicible, al misteri, al místic; ens duu fins al punt en què la contemplació del que és bell ens transforma i ens divinitza; ens fa sentir el misteri de la realitat, com ens descriuen alguns diàlegs memorables de Plató. Qualsevol artista ho sap, és a dir, ho assaborix. És una experiència mística quan és el *toc* complet amb el real.

Un altre exemple més primari és l'experiència del gaudi, la especialització ens fa distingir el gaudi del benestar, de l'alegria, del plaer, la beatitud, etc. L'experiència mística no els confon; sap distingir aquests diferents estats amb la ment, però també sap assaborir-los amb el cos i amb l'esperit. Són inseparables encara que els haguem de distingir. Sense el pla sensual no s'entén l'alegria intel·lectual i sense aquesta no s'experimenta el gaudi espiritual. [...]

Qui no ha experimentat cap benestar físic no pot saber, és a dir, no pot degustar una alegria intel·lectual ni cap goig espiritual. Però no es tracta només de la seva interconnexió; es tracta de la mútua i recíproca influència de l'un sobre l'altre. El plaer físic cobra una densitat i una profunditat insospitades si és concomitant al plaer de l'ànima i al de l'esperit».

PANIKKAR, *Mística, plenitud de Vida*, p. 284.

Padmasambhava & Yeshe Tsogyal

V. Evolución

El contracte del dibuixant (1982)
Peter Greenaway
música Michael Nyman

El asunto primordial de la filosofía es el lazo de la percepción, el compromiso con lo percibido. La mirada que anima, el rayo platónico. La percepción deja de ser una cuestión fisiológica, psicológica o antropológica para adquirir un estatus ontológico. La percepción no es un eco más del mundo. Como en Berkeley, se convierte en el acontecimiento fundamental del Ser. La percepción es vía de iniciación y vía de identificación. Esa sensibilidad es apertura y encuentro primordial, siempre inacabado. El vidente y lo visible nada son por separado, no preexisten con respecto a su relación (resuena aquí el budista Nagarjuna). Se encuentran entramados, atravesados, se reflejan unos en otros. Se trata de una dualidad irresoluble, insuperable. No hay aquí inferencia posible, tampoco una síntesis dialéctica. O si la hay no es dialéctica, es la vida misma, la cultura de la percepción, el juego en marcha de lo propio y lo ajeno. Una dualidad no excluyente, vivida y comprensiva. Una ayuda mutua entre el vidente y lo visual, entre el oyente y la música, entre el que toca y la piel.

[p. 150]

«Nuestra hipótesis sostiene que los equivalentes a los *conceptos* de la filosofía occidental son los *campos de conciencia* en la filosofía índica. [...] Los estadios de conciencia como dimensiones de la realidad son algo parecido a lo que Nishitani denomina *samādhi-being*, como una autoconciencia de la realidad en la que la misma realidad se realiza en nuestra conciencia de ella. Se trata de campos de conciencia de la realidad —en el doble sentido del genitivo (subjetivo y objetivo). Son nuestros estados (antropológicos) de conciencia (de la realidad). Pero lo son precisamente por ser campos (ontológicos) de la misma realidad, son estados de la misma realidad consciente, en tanto que consciente: la realidad se realiza en nuestra conciencia (de ella —como genitivo subjetivo). Campos de conciencia son en rigor *modos del Ser* (no de los entes) que precisamente la actividad filosófica co-crea. La filosofía describiría entonces *ontofanías* y no *conceptos*. O mejor dicho *onto-logías*. La filosofía nos va descubriendo campos ontológicos: sería un *legein tou ontos*, una literal *onto-logía*. Estos campos ontológicos descritos por la filosofía *a la vez* se descubren y se crean. *Se descubren*, puesto que no son caprichos ni meras alucinaciones o simples estados subjetivos: son modos del Ser, dimensiones de la realidad. *Se crean*, puesto que no son tampoco meros datos objetivos. No es que *estén ahí* esperando ser descubiertos: son nuevos grados de la realidad, nuevos aspectos del Ser. Podría ser iluminador pensar la ontología como una *mitología* del Ser, como una narrativa en la misma aventura del Ser. El hombre no es solo espectador en la aventura de lo real, es también actor, pero además es autor de esta misma realidad.»

PANIKKAR, *La experiencia filosófica de la India*, Trotta, Madrid, 1997, 2017³, p. 63, 65.

Ryoan-ji – Kyoto

Epílogo

Podemos vivir sin iglesias, pero ¿podemos vivir sin religión, sin estar vinculados, religados, al paisaje? La mayoría lo hacemos, vivimos sin dioses, sin sentido de lo sagrado. ¿Lo hemos eliminado o simplemente lo hemos transferido a lo social? Simone Weil sabía suficiente antropología para no dejarse hechizar por el nuevo culto, lo social-sobrenatural. Roberto Calasso se hacía la misma pregunta: «¿Cómo puede un sujeto de la sociedad secular, educado en la ignorancia de lo invisible, volver a reconocerlo?». No es fácil salir del laberinto, pues no hay puntos de referencia para quien no profesa ninguna confesión particular pero se niega a adherirse a la religión de la sociedad. [...]

Libertad es percepción. [...] No hay seres que moren detrás de los árboles y las montañas: hay árboles y montañas con trasfondos, inalcanzables para la percepción, pero susceptibles de ser investigados con un poco de entrenamiento. El mundo se amplía y brilla con una intensidad desacostumbrada. Mundo mescalinoso. El pájaro es criatura del aire; el pez, del agua; el gusano, de la tierra. El hombre es criatura de la mente, trabaja y se desenvuelve en la mente del mundo. La mente reúne y ordena la experiencia de la percepción, crea el mundo de las cosas que vemos y oímos, el árbol y el fuego. Ése es el hábitat del hombre, un espacio donde se funden percepción y memoria, presencia y ausencia. Difícil es estar a la altura de esa morada.

[p. 158, 160, 161]

*La strada (1954), Federico Fellini
Escena d'el boig (Richard Basehart) i
Gelsomina (Giulietta Masina) 1h. 07'*

— Jo sóc un ignorant, però he llegit un parell de llibres. Potser no t'ho creuràs, però tot té un propòsit en aquesta vida. Fins i tot aquesta pedra.

— ¿Quina?

— Aquesta mateixa. La que sigui. Per què, fins i tot aquesta pedra té un propòsit.

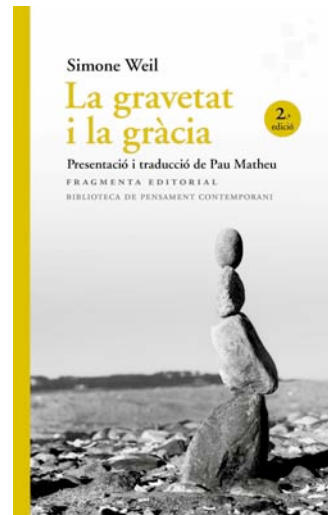
— ¿Quin és el seu propòsit?

— Doncs, el seu propòsit és... ¿Com vols que ho sàpiga? Si ho sabés seria... ¿Qui? ¿El totpoderós? ¿Qui ho sap tot? Quan neixes, quan mors... però ¿Qui ho sap? No, no sé quin és el propòsit d'aquesta pedra, però n'ha de tenir un, per què si aquesta pedra no té cap propòsit, aleshores res té sentit, ni tant sols les estrelles. Si més no, així ho penso jo. I tu també, tu també tens un propòsit.

«Un còdol és més que un còdol, com va descobrir Gelsomina a *La strada* de Fellini. [...] La pedra que tinc a la mà codifica tot l'univers. Hi ha quelcom en la pedra que la fa pedra, i aquest *quelcom* és irreductible, inexhaurible, d'alguna manera infinit i inexplicable. [...] No solament encarna pes i color, espai i temps, forma i contingut d'una manera única, sinó que també demostra una tenacitat i una independència misterioses. La pedra en tant que és pedra *empedreeix* — encarna — el misteri mateix de la realitat. La pedra en tant que és pedra és un abisme sense fons. [...]

Aquesta pedra, la pedra real, i aquesta terra, la terra real, impliquen la consciència humana que en tenim. Dic que el vincle entre consciència i pedra és constitutiu. Una consciència que no pogués ser conscient de les pedres no seria consciència; i una pedra de la qual cap consciència no pogués ser conscient no seria una pedra. Una pedra real no existeix *realment* sense un vincle constitutiu amb la ment humana, però de tota manera no és producte de la ment. La realitat de la pedra y la ment humana van juntes».

PANIKKAR, *El ritme de l'Ésser*, p. 463, 439, 438, 437.

L'extensa obra de **Juan ARNAU** (monografies, traduccions, ficcions filosòfiques...) es desplega des del pensament filosòfic i científic d'occident passant pel pensament, tradició i cultura índica, profunditzant en la filosofia hindú i buddhista amb edicions crítiques de textos i valuoses monografies per als lectors de parla hispana.

Les arrels occidentals

- ***Rendir el sentido. Filosofía y traducción***, Pre-Textos, Valencia, 2008.

Finalista del Premi Anagrama d'Assaig en què l'autor es va desplaçar a un àmbit més teòric per abordar la qüestió de la transmissió del coneixement i del sentit entre les diferents cultures, utilitzant com a eines d'anàlisi la història i la filosofia de la ciència, l'hermenèutica i la teoria literària, entreveient tres tradicions (la cabalística, la francesa i l'anglesa) i tres sabers: el científic, el teològic i el literari.

- ***Manual de filosofía portátil***, Atalanta, Vilaür (Girona), 2014; Galaxia Gutenberg, 2022.

Premi de la Crítica Valenciana 2015 i finalista del Premi Nacional d'Assaig, aquest llibre proposa recórrer el riu de la filosofia a contracorrent, a la recerca de les seves fonts: Lévi-Strauss, Wittgenstein, Nietzsche, Hegel, Kierkegaard, Novalis, Kant, Hume, Berkeley, Spinoza, Leibniz, Montaigne, Tomàs d'Aquino, Agustí d'Hipona, Plotí, Aristòtil, Plató, Empèdocles, Parmènides i Heràclit, tot i seguint el lligam entre vida i *sophia*.

- ***La invención de la libertad***, Atalanta, Vilaür (Girona), 2016.

Itinerari que serveix de base per qüestionar els qui redueixen la vida a un joc mecànic, l'ésser humà a una marioneta biològica, i la natura, a un conjunt regit per lleis immutables, reivindicant la llibertat de l'home a través de la seva consciència, i una filosofia de l'empatia, l'atenció i la creativitat, centrant-se en tres pensadors que van fugir del corrent dominant: William James, Henri Bergson i Alfred N. Whitehead.

- ***La fuga de Dios. Las ciencias y otras narraciones***, Atalanta, Vilaür (Girona), 2017; Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2023.

Una aposta per recuperar la sintonia entre la visió científica i l'espiritual, amb la convicció que el centre de l'univers es troba en cada ésser viu i que aquesta és la geometria del món a que vivim.

- ***Historia de la imaginación. Del antiguo Egipto al sueño de la Ciencia***, Espasa, Madrid, 2020.

Un recorregut pels grans moments de la història de la imaginació, per les èpoques en què ha estat més fèrtil i creativa.

- ***En la mente del mundo. La aventura del deseo y la percepción***, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2022.

No és vol un sistema de filosofia, però sí una manera d'entendre el món i posicionar-s'hi. El racionalisme, la matematització de la naturalesa, la moral universal, la lògica de la competició i l'atzar han portat el planeta fins al límit i certes practiques científiques són una amenaça per a la vida. Cal oferir una alternativa.

- ***Materia que respira luz. Ensayo de filosofía cuántica***, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2023.

La teoria quàntica és la més fascinant que hagi concebut la imaginació humana. Es recolza en quatre principis: *complementarietat*, que exigeix incorporar la intenció de l'investigador a l'experiment; *incertesa*, que estableix un límit al fet mateix d'observar; *espontaneïtat*, que nega que la matèria sigui inert o mecànica, i la mostra activa i respirant llum; i *entrellaçament*, que obliga a reconèixer que tot està relacionat amb tot. Un desafiament en tota regla a la nostra manera d'entendre el món.

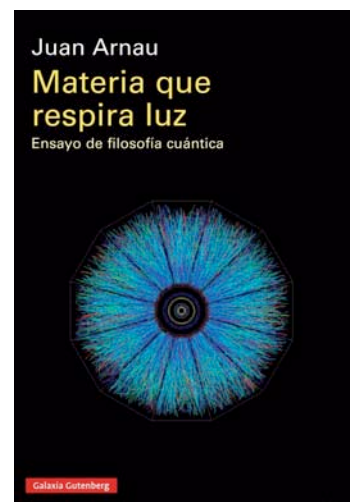
— Ficcions filosòfiques

- ***El cristal Spinoza***, Pre-Textos, Valencia, 2012.
- ***El efecto Berkeley***, Pre-Textos, Valencia, 2015.
- ***El sueño de Leibniz***, Pre-Textos, Valencia, 2019.
- ***Rousseau o la hierba doncella***, Alianza, Madrid, 2022.

Tradició i pensament índic

- ***Arte de probar. Ironía y lógica en India Antigua***, FCE, México/Madrid, 2008.

L'origen de la lògica com a disciplina, i la legitimació del coneixement a l'Índia antiga mitjançant les practiques públiques del debat i els protocols d'inferència que donen pas a la ciència de la lògica, donant especial atenció als filòsofs irònics que van ser experts en la desarticulació dels principis i les estructures de la lògica per tal de mostrar la il·lusió col·lectiva del pensament.

- *Cosmologías de India. Védica, sāmkhya y budista*, FCE, México/Madrid, 2012.

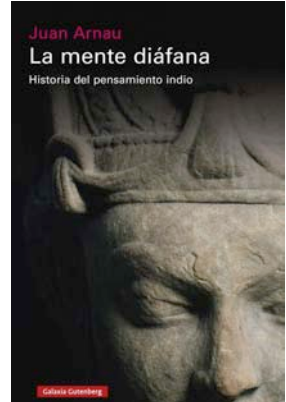
Un recorregut per les concepcions de l'espai i temps d'aquestes tres tradicions de pensament. L'univers és un organisme on els processos cíclics de creació i dissolució es desenvolupen en paral·lel a la evolució espiritual dels éssers que l'habiten.

- *La medicina india. Según las fuentes del Ayurveda*, Kairós, Barcelona, 2013.

Un estudi profund sobre les fonts originals d'aquesta tradició milenària. El volum analitza, entre altres temes, l'embriologia, la relació dels somnis amb la salut, l'alienació mental, l'educació mèdica, la incidència del comportament psíquic, ètic i afectiu al cos i la contribució budista al coneixement mèdic a l'antiguitat.

- *La mente diáfana. Historia del pensamiento indio*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2021.

Una completa exposició de més de dos mil anys d'història del pensament índic. Partint de l'època *vèdica*, comença un viatge que transita per les tradicions filosòfiques índiques més importants, com les *upanisad* o el *sāmkhya*. Treu cap als grans mites i símbols de la devoció hindú per endinsar-nos en les seves formes de vida i institucions socials; dialoga amb *escèptics*, *materialistes* i *nihilistes*, que preparen el terreny als dos grans corrents de pensament heterodox: el *budisme* i el *jainisme*; passa pels *atomistes* i el realisme lògic del *nyāya*; i arriba al final amb una síntesi del *vedānta* i el *śivaisme* del Caixmir.

— Buddhisme

- *La palabra frente al vacío. Filosofía de Nāgārjuna*, CM/FCE, México, 2005.

Estudi minuciós i suggeridor de la filosofia de Nāgārjuna i l'escola de la via mitjana, acompanyat d'una anàlisi dels temes clàssics del pensament i l'hermenèutica budista, juntament amb la doctrina de la vacuïtat.

- *Antropología del budismo*, Kairós, Barcelona, 2007.

Aborda els diferents *jocs de llenguatge* mitjançant els quals la tradició configura els seus universos de significat. Se centra en temes fonamentals com la naturalesa de la percepció, la memòria o del desig, el problema del patiment, la qüestió del llenguatge i la cultura mental i les diferents estratègies meditatives per augmentar les capacitats cognitives.

- *Leyenda de Buda*, Alianza, Madrid, 2011.

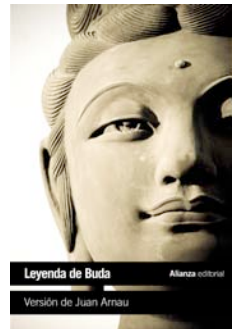
Versió de la llegenda de Buda, basada principalment en fonts sànscrites. Narració fluida, de lectura deliciosa, on es contenen amb singular bellesa els episodis més significatius de la vida i ensenyaments de Siddharta Gautama. Esplèndida, impregnada d'espiritualitat i lirisme, i que ha sabut conservar la força i la senzillesa dels textos antics.

- *Vasubandhu / Berkeley* (Juan Arnau / Carlos Mellizo), Pre-Textos Índika, Valencia, 2011.

La primera monografia publicada a Espanya sobre la principal figura de l'idealisme budista de l'escola Vijñānavada, les concepcions de la *psique* de la qual tindran una influència duradora a l'Àsia Oriental. S'endinsa en la naturalesa de la consciència i les potències de la imaginació, així com en les relacions entre l'activitat verbal i la cognitiva, la concepció de l'existència com a episodi mental.

- *Budismo esencial*, Alianza, Madrid, 2017.

Panorama complet, ahora que clar, sintètic i actual, on s'aborden temes com la concepció de la vida humana, que ens situa al lloc idoni des d'on contemplar la perspectiva del despertar, l'estructura de un univers fet d'estats mentals que experimenta cicles recurrents d'expansió i contracció, la continuïtat de la consciència després de la mort o el pensament de Nagarjuna, creador de la doctrina de la vacuïtat, on ressonen els desafiaments de la física quàntica.

— Textos budistes

- NĀGĀRJUNA, *Fundamentos de la vía media [mūla-madhyamaka-kārikā]*, edició bilingüe sànscrit-castellà, traducció, introducció i notes, Siruela, Madrid, 2004.
- NĀGĀRJUNA, *Abandono de la discusión [vighraha-vyāvartanī]*, traducció, introducció i notes; amb l'epíleg: «Actualidad del pensamiento de Nāgārjuna», Siruela, Madrid, 2006
- *Diálogo del diamante, seguido del Diálogo del corazón [Vajracchedikā-prajñāpāramitā-sūtra, Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra]*, edició de la traducció del sànscrit de Luis Ó. Gómez, Atalanta, Vilaür (Girona), 2023.

— Textos hindús

- *Bhagavadgītā*, edició bilingüe sànscrit-castellà, Atalanta, Vilaür (Girona), 2016.
- *Upanisad. Correspondencias ocultas*, edició i traducció del sànscrit, amb la col·laboració d'O. Figueroa, W. Phillips, R. García i V. Gallego, Atalanta, Vilaür (Girona), 2019.

